

УДК 929 Краков, Станислав
<https://doi.org/10.18485/bratstvo.2017.21.10>

СТОПАМА СТАНИСЛАВА КРАКОВА

Рад је плод настојања да се реконструише биографија Станислава Кракова (1895–1968) српског литерате, угледног међуратног новинара, ратног хероја и, коначно, емигрантског публицисте. Темељи се личним сведочењима, односно биографским белешкама, архивској грађи Збирке Станислав Краков која се чува у Архиву Југославије, фондovima Народне библиотеке Србије и Југословенске кинотеке, периодици и савременој дневној штампи, као и сведочењима савременика.

Када је октобра 1912. године избио Први балкански рат, међу бројним добровољцима који су похитали како би, како се говорило, „осветили Косово” налазио се и знатан број припадника највиших слојева тадашње Краљевине Србије. Тако је једна од првих жртава на српској страни био син министра Живана Живановића, Сања. Студент Техничког факултета, Александар Живановић, Сања, погинуо је на караули Лисица, код Медвеђе, као четник у јединици Љубе Вуловића, 18. октобра 1912.

Било је то време када су припадници друштвене елите држали да их позиције и углед обавезују, те да је најбоље васпитно средство лични пример.

Одлучан да се придружи српским ратницима који су војевали широм европске Турске, од Једрена до Драча, како би ослободили, тада се говорило, Стару и Јужну Србију (данас Косово и Метохија и Македонија), био је и Станислав Краков, ученик седмог разреда београдске

Друге мушке гимназије. Пошто је као седамнаестогодишњак одбијен у регуларним трупима, придружио се добровољцима, четницима.

Станислав је рођен у Крагујевцу, марта 1895. Школовање је започео у Књажевцу, да би га потом настављао, како се његов отац, као војни лекар, кретао за службом.

Др Сигисмунд (Зигмунд) Краков, који је дуго живео у Паризу, где је радио у Пастеровом институту¹, доспео је у Србију 1885. у време Српско-бугарског рата, с намером да као лекар помогне, чему је, према појединим наводима, претходио позив српске владе². У Француској се нашао после пољског устанка 1863. године, познатог као – Јануарски. Попут бројних својих сународника када су устаници коначно поражени 1865. отишао је у емиграцију, и скрасио се у Француској.

У Србији, др Сигисмунд Краков, имао је тада преко четрдесет, постаје војни лекар, жени се, и ту трајно остаје. Као што војна служба подразумева, службовао је по разним гарнизонима у унутрашњости земље, у Крагујевцу, Књажевцу, Нишу, Кладову. Поред другог, био је лични лекар Краља Петра I. Од 1907. породица се налази у Београду, где је др Сигисмунд Краков постао лекар 18. пешадијског пука.

Његов син Станислав у извесној мери био је предодређен за војни позив. Отац војни лекар, устаник, изданак пољске аристократске куће чија је припадност племству документована од 17. века³. Реч је о породици Краков-Боњча / Wończa /⁴. Мајка Персида, рођена Недић, из знамените је куће која је дала низ великих личности српске историје. Пред удају за Сигисмунда Кракова управо је окончала учитељску школу⁵. Њен отац Ђорђе, срески начелник, био је родом из Орашја. Недићи су постали знаменити још у време Првог српског устанка, по браћи Недић, Глигорију и Димитрију, који су херојством у Боју на Чокешини ушли у легенду, и епику. Још је Леополд Ранке Бој на Чокешини назвао „српским Термопилима”. Њена рођена браћа били су Милан, Милутин, потоњи генерали, и Божидар односно Бошко, пуковник. И по женској линији били су изданци једне знамените куће. Њихов далеки предак Никола из села Зеоке, код Лазаревца, био је први Карађорђево устаник, пошто су Турци убили његовог стрица кне-

¹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 260.

² Исто, стр. 23.

³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 23.

⁴ У заоставштини С. Кракова, у Архиву Југославије, постоји и одредница: „Документа о племићком пореклу породице Краков-Воњша/Wończa/”. www.arhivyu.gov.rs/index.php, Збирка Станислав Краков. Требало би да стоји Краков-Боњча /Wończa/.

⁵ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 261.

за Станоја у сечи кнезова. Тако је прва турска глава у Првом српском устанку 1804. године, пала од руке синовца кнеза Станоја, Николе.

Отуда, Краков је био род низа знаменитих кућа деветнаестовековне Србије, Недића, Љотића, Фотића, Ненадовића, па и владарског дома Карађорђевића.

У сећањима објављеним под насловом *Живот човека на Балкану* Станислав помиње да му је Краљ Петар I, приликом једног боравка с оцем у Брестовачкој бањи, прогнозирао да ће постати војник⁶.

У време Анексионе кризе 1908/09, као ученик трећег разреда београдске Друге мушке гимназије, у узаврелој атмосфери националне фрустрације, беса, и младалачког романтизма, пријављује се Народној одбрани, која је тада прикупљала добровољце за очекивани сукоб с Аустријом. И зачудо, примили су га као болничара⁷.

Године 1910, марта, умире, од туберкулозе, др Сигисмунд Краков. Станислав, у сећањима, није пропустио да помене, да је и на самртној постељи Сигисмунд подсећао сина, да се част, када је неопходно, брани и крвљу⁸.

На тек ослобођеном Косову, 1912. године, добровољац припадник Шумадијске дивизије првог позива Станислав Краков, по налогу команданта Треће армије генерала Боже Јанковића, задржан је у Приштини, како не би с 11. пешадијским пуком наставио пут данашње Албаније, на Јадран⁹. Стари генерал Јанковић, годинама доцније, признао му је како је у тек ослобођеној Приштини те 1912. помало подзриво посматрао Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа”. Успео је да се потом пребаци у Прву армију, којом је командовао престолонаследник Александар. Тако се нашао у првом нашем железничком војном транспорту од Приштине до Скопља, које је, када је он у њега ушао, већ било окићено српским заставама. Одатле је наставио пут Велеса, затим Прилепа, да би потом доспео на положаје код Битоља, где су управо биле у току завршне борбе за ослобођење Јужне Србије. У Битољ је, новембра, ушао с Телеграфским одељењем Прве српске армије.

Никада није написао обећана сећања из војне у Првом балканском рату – *Од Косова до Битоља*, како је било договорено са уредништвом „Илустроване ратне кронике”. Тај часопис ипак је објавио

⁶ Исто, стр. 60.

⁷ Исто, стр. 25.

⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 29.

⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 16.

фотографију голобрадог Станислава Кракова у униформи, с пуном ратном опремом¹⁰. За опасач му је била заденута и трофејна сабља Фети-паше, коју му је даровао овај генерал, заповедник турске Вардарске армије.

Његов, како се сам сећао, помало тријумфалан повратак с ратишта, макар га је он тако доживео, имао је међутим ноту горчине, пошто су га дочекале школске обавезе. Сав поносан, у униформи и закићен оружјем, појавио се у улици Кнегиње Зорке, где су тада становали. Како се показало, професор руског Московљевић није се обазирао на „ратну славу” голобрадог Станислава.

Маја 1913. опет је на фронту. Овога пута према Бугарима. Сам се запутио ка 18. пешадијском пуку који се налазио негде према Страцину, на потезу од Куманова ка Кривој паланци, односно Бугарској. Генерал Павле Јуришић-Штурм, који је командовао Дунавском дивизијом у чијем саставу је био 18. пук, прихвата га као ордонанса. Уместо фронта, међутим, због једне дечје болести, враћен је у Београд¹¹.

Конечно, када је јуна 1913. избила Брегалничка битка у трећем наврату одлази пут фронта. У Кривој Паланци придружио се свом 18. пешадијском пуку. Прикључен је као добровољац 1. чети 1. батаљона 18. пука, и нашао се у борбама¹². Ту, у Брегалничкој бици, на Калин камену, први пут је рањен, изгубио је уво. Задивљен, и ужаснут, посматрао је тих дана краљевића Ђорђа како усред битке, у том гротлу борбе и смрти, на белом коњу, обилази пук који носи његово име. Војници су га гледали мешавином дивљења и љутње¹³.

Примљен је те 1913. у Војну академију. Била је то њена 46. класа, знатно проширена у односу на претходне, пошто је било неопходно што пре надокнадити стравичне губитке људства током ратова 1912-13. Иако неки центиметар нижи од прописане висине и, као последица рањавања на Калин Камену, глуп на десно уво, примљен је. Извесно и због чињенице да лекарима из комисије која је одлучивала о пријему није био непознат. Испите је положио као други у рангу. У 46. класи било их је још двојица који су попут њега имали ратно искуство као добровољци. За учешће у Балканским ратовима додељене су му три медаље, што је, како се сећао, понегде изазивало завист¹⁴.

¹⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 30.

¹¹ Исто, стр. 33.

¹² Исто, стр. 35.

¹³ Исто, стр. 40.

¹⁴ Исто, стр. 54.

Испите је окончао маја 1914. такође као други у рангу, и потом је јуна уследио терен у околини Скопља. Из сећања његових, видан је занос и опијеност особеном мистиком Јужне Србије, њених старина, сведочанстава величине и сјаја српског средњовековља. Идеалан декор посвећеног националног романтика била је Скопска Црна Гора, где су изводили вежбе фортификације.

Био је то јун 1914. године. Уследио је Видовдан, и његове познате последице. Нико од њихових старешина нија имао дилему да Србији предстоји нови рат.

На положајима код Градишта, на Дунаву, у 9. пуку другог позива, где је распоређен, био је сведок првих артиљеријских дејстава Аустро-Угарске, још пре формалног почетка рата. На том потесу очекиван је тежишни удар непријатеља. Била је то међутим варка. Масовни напад уследио с Дрине и Саве.

Тих дана, очајавао је због чињенице да су га његови војници, другопозивци, неупоредиво старији од њега, помало посматрали као „дете”. Био је млад, деветнаестогодишњак, низак, ни брада му још није расла. Тих дана, упознаје браћу Рибникар, Владислава и Дарка. У униформи су се нашли као резервни официри. Владислав је, сећао се деценијама потом, приметио: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара”¹⁵. Упознао је тих дана и Владислава Петковића Диса, поету, доживео га је као одсутног и суморног.

Октобра 1914, о годишњици ступања у Војну академију, добио је чин потпоручника. Налазио се тада у Пироту, повучен у позадину, попут других његових класних другова због несразмерних губитака те класе, како је уочила Врховна команда. Поносан, и резигниран, упутио је молбу да буде враћен на фронт¹⁶.

И коначно, нашао се у 17. пешадијском пуку Дринске дивизије, на Мишару, одакле је упућен у разорени Шабац, тада град авет, па у Богатић. У јединци упознаје такође резервног официра Јована Тановића, знаменитог српског новинара, потоњег директора „Политике” односно ратне „Обнове”, претходно тешко рањеног у борби, с којим ће остати близак пријатељ све до Тановићеве трагичне смрти 1944. године¹⁷.

¹⁵ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд, стр. 60.

¹⁶ Исто, стр. 63.

¹⁷ Исто, стр. 74.

Марта 1915. године, 17. пук је упућен у Ваљево. Памтио је ту „симфонију пролећа и живота”, зелене воћњаке, шљивике, али, уз рат дошле су и болести, епидемије, у села у којима су преостали само старци, жене и деца. Видне су биле „на свакој другој кући” ознаке смрти.

А онда, у јесен те 1915. пук одлази на бугарску границу. Сместили су се на Власини. Краков је упућен на караулу Букова Глава, на Чемернику. Проводио је бесане ноћи, осматрајући покрете трупа с друге стране граничне линије.

Био је у току напад на Србију, с Дрине, Саве, Дунава а током ноћи 2. на 3. октобар, започео је масивни артиљеријски напад из Бугарске. Уследио је форсирани марш без застанка до Криве Феје. Било је неопходно запоседање висова Бесне Кобиле. Рањен је, и преживљава неком врстом чуда, лева рука му је неупотребљива. Али остаје у борбама. На униформи је доцније избројао чак 14 рупа¹⁸.

У Нишу су га дочекали платнени панои с добродошлицом „нашим драгим савезницима”. После неколико дана проведених у нишкој болници, којој је управо припремана евакуација даље од фронта за Крушевац, и кратког боравака с мајком која је избегла у Јагодину, враћа се на фронт, с још увек отвореном раном. Поново Власина, Чемерник, под тешким борбама Срби већ двадесетак дана држе одбрану пред троструко надмоћнијим Бугарима¹⁹. Опет је рањен, сасвим благо. Окрзнуће на носу, баш тамо где је имао прелом после једног дечјег несташлука.

Непрестано су, данима и ноћима, под ужасном артиљеријском ватром. Поново чудом преживљава. Граната је директно погодила пешадијски ров у ком се налазио управо пошто је, потпуно необјашњиво, осетио потребу да из њега искочи.

И онда, започиње одступање, све време под борбом. Дању се држе положаји, по сваку цену, ноћу грчевито одступање. Грделица, прелаз преко Мораве. Наши сељаци их већ дочекују с извешаним белим барјацима, пролазе занемели. Изједа их „понижење побеђеног”. Повлачење уз Ветерницу, Реткоцер, последње битке на тлу Отаџбине.

На Косову, новембра 1915, „небо је било тешка оловна плоча над нама”. Посвуда остаци повлачења, хаоса, расула, масован збег народа, студенички монаси носе мошти Стефана Првовенчаног²⁰. Пошто је

¹⁸ Исто, стр. 94.

¹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 21.

²⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 108.

Врховна команда одустала од идеје да се на Косову пружи одлучан отпор, наређено је одступање пут Јадрана. Почине мраз. Прелазак државне границе доноси нова искушења, дезертерства, све масовнија. Одступање преко Пећи, Чакора, пут Плава, под снегом.

Преко 600 војника, готово половина пука, није више с њима²¹. Глад и зима, болест. Захваћен неком врстом атипичне колере, Краков једва преживљава²².

Преки судови за дезертере²³.

Половина децембра. Преко Кома, под снегом, на минус десет, пут кањона Цијевне. Уска козја стаза усечена у стену над провалијом, потпуно залеђена. Иде се четвороношке, пузи. Сваких неколико минута урлик и туп ударац приликом пада. На залеђеној стази, ужој од метра, проводе ноћ, у страху да их сан не савлада, он извесно води у амбис. Три дана и две ноћи траје провлачење, пузање, тетурање кроз клисуру Цијевне. Без сна, без хране²⁴.

Глад. Добијају по шаку, две стотине грама, сировог кукуруза у зрну. Краков каже: „Толико сам очајан због глади да бих урлао, да ме још не задржава осећај достојанства и одговорности пред својим људима”²⁵.

Одступање се наставља пут Скадра. По ободу језера, кроз блато, глиб, мочваре, пробија се војска гладних очајника. Безбројне смрти на сваком кораку, они који су застали, и заспали, најчешће се никада нису пробудили. Коначно, на некој сувој заравни недалеко од Скадра – предах, логоровање. Четири дана одмора и, најзад, храна.

Потом, наређен је покрет, прелазе Бојану, пут Љеша и Сан Ћовани ди Медуа, на обалу. Али савезнички бродови не укрцавају српску војску, осим нешто рањених. Под кишом која данима не престаје, наставља се покрет пут Драча, преко глиба и муља, разливених баруштина, река, у колони по један²⁶.

Из Драча, француски бродови евакуишу их, под окриљем ноћи, 25. јануара 1916. на Крф. Пловидба дању је ризичнија због аустријске флоте. И коначно, априла 1916. налазе се у залеђу Солуна. Опорављени и опремљени, поново су постали војска. Августа, долазе под Мог-

²¹ Исто, стр. 117.

²² Исто, стр. 121.

²³ Исто, стр. 124–135.

²⁴ Исто, стр. 136–138.

²⁵ Исто, стр. 139.

²⁶ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 143.

ленске планине, недалеко од Островског језера. Ствара се фронт. На северу, иза врхова планина који се називају налази се граница Србије, Кајмакчалан. Краков се опоравља од тропске маларије од које је оболео у залеђу Солуна.

На Горничеву, страховите борбе прса у прса. Француски официр, осматрајући битку, задивљен примећује да се такав приказ може видети само на филмском платну. Опет је рањен. На једно око неко време не види. Упртач га спасава од шрапнела. У том крвавом гротлу и сам се бори хладним оружјем. Стални наизменични препади, неретко ноћни, како би се заузели и задржали висови. Губици су страховити. Дан-два потом, поново је рањен, по лицу и нози, опет лако.

Данима кључају борбе на Цегану: „Чим изађе, сунце се замрачи. Бар за нас који лежимо приљубљени уз земљу и дрхтимо на нашој каменитој коси. Као да су се свуд око нас вулкани отворили и лију на нас своју лаву од камења, усијаног челика и огња”, сећао се Краков²⁷.

Од бесомучне артиљеријске ватре, војници су контузовани, имају излив жучи: „Петнаест дана нисам окусио ништа”, осим нешто млека, „још горе од жутице, сваку жељу за јелом убија ми смрад од лешева. Има их свугде – испред наших ровова, између жбуња, по падинама”²⁸. Годинама доцније имао је ноћне кошмаре, подсећања, на људску кланицу Горничева²⁹.

Првих дана септембра 1916. налази се на Кајмакчалану. Циљ је запоседање највише коте, 2525. То је сам врх планине, митска тачка за Србе, граница Отаџбине. Првих дана битке Краковљев 17. пук је у резерви, буквално преполовљен, он више није у првом плану. Пар дана касније ступају у борбу. Налазе се на крајњем десном крилу наших снага које опседају Кајмакчалан. У јуришу, на бајонет, подно самог врха, рањен је, тешко, на самој граници Србије. Лева нога неупотребљива, метак је остао у стопалу. Чак двојица војника који га, под ватром, страховитим напором, извлаче, тешко су рањени. Оперисан је без анестезије³⁰. Хиљаде мртвих и рањених имали су Срби у борбама на Кајмакчалану, али граница је пређена. Када буде писао Наше последње победе с јесени 1928, херојску борбу за Кајмакчалан описаће као „наше ново Косово”.

²⁷ Исто, стр. 175.

²⁸ Исто, стр. 178.

²⁹ Исто, стр. 340.

³⁰ Исто, стр. 187.

Пошто је у новембру ослобођен Битољ, сетио се да је то било на исти дан када је он, четири године раније, 1912, ушао у тај град с Телеграфским одељењем Прве српске армије престолонаследника Александра. Одлучује да се врати на фронт. Одбија опоравак у Бизерти, речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу”, као и понуду да обучава војнике у Француској³¹.

Када се вратио, своју јединицу више није нашао. Трећи преживели официр 1. батаљона 17. пука био је он. Јединица је нестала, истопила се. За борбе на Горничеву, Цегану и Кајмакчалану добио је Белог орла са мачевима IV степена.

Ту у рововима, у данима заштића, осим свакодневне размене артиљеријске ватре, пише. Тема је 1915. Чује се да је Апис ухапшен, бележи: „Кажу да је био неки атентат на Регента... И на фронту су овакви разговори непожељни. Сви ћуте”³².

Пук је и формално избрисан. Из његовог састава нестало је укупно 1720 војника и подофицира, и 64 официра, а бар два пута толико лечило се, или је било онеспособљено трајно. Преосталих 800 нису више довољни да сачињавају пук. То је један од пет пукова српске војске који су морали бити избрисани с бројног стања. Сви то доживљавају драматично и сасвим лично. Прекаљени ратници плачу, укључујући и команданта пуковника Стојишића, док Краков чита сопствене стихове „Опроштај са 17. пуком”, како сам бележи – „свакако рђаве”³³.

Постао је ађутант у 1. батаљону 4. пешадијског пука, смештеном на крајњем левом крилу српског дела фронта.

Руси, бригада генерала Дитриха, који су се налазили до њих, разоружани су, и упућени у позадину. Војници су се побунили после револуционарних дешавања у Русији и јединица је расформирана. Трећина Солуна изгорела је у незапамћеном пожару. Град постаје несигуран, пун је разбојника. Десетине савезничких официра убијене су у Солуну, подмукло. Наређено је да се не раздвајају од оружја ни током ретких посета граду³⁴.

Крајем јануара 1918. прекоманда. Добили су појачање. Око 20.000 добровољаца пристигло је из Сједињених Држава, разуме се готово искључиво Срба. Тако је у свим постојећим батаљонима образована

³¹ Исто, стр. 191, Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 46.

³² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 202.

³³ Исто, стр. 203–204.

³⁴ Исто, стр. 209–210.

нова, четврта чета, састављена од добровољаца. Потпоручник Краков постаје водник у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука Дринске дивизије.

Траје обука, руковање аутоматским оружјем, курсеви за јуришне трупе, диверзантска дејства, употреба бомби... па и врло озбиљне припреме за суочење с бојним отровима.

Тих дана, окончао је први роман *Кроз буру*. Замолио је за мишљење пријатеље, лекаре који су се налазили у јединици, Ђорђевића, Кресовића и Александра Костића³⁵. Охрабрен њиховим речима одмах почиње да пише будући роман *Крила*. За разлику од првог који је за тематику имао 1915. пре напуштања земље, *Крила* су посвећена боравку на Солунском фронту.

Када је септембра – новембра 1928. писао *Наше последње победе* сећао се: „Наш рат био је још и тешко прогонство. Знали смо да се кући можемо вратити само јуришем преко туђинских ровова и то је држало нашу снагу, пунило све свести и створило такав нападни дух” какав ни најелитнији ратници других нису поседовали. „У том сазнању лежала је наша будућа победа”³⁶.

Коначни јуриш започео је 15. септембра 1918. Целоноћна артиљеријска ватра преко Сокола и Доброг поља припремала је одлучан покрет, како је забележио: „Под (...) циклоном од челика који витла и урла изнад наших глава...” Пред покрет, ка коти 4, командант батаљона потпуковник Љубомир Максимовић обраћа му се: „Краков, данас је велики испит. Један крст вам не гине...”³⁷ И коначно у 17.00, на целој линији фронта који држе Срби, започиње излазак из ровова, покрет.

У прво време то је опрезно примицање непријатељским рововима, пузање уз стрмину. Артиљеријска дејства не престају. Прикривени војници чекају, сатима, на домак непријатељских јединица. Одједном, у неко доба ноћи, склупчан на стени сатима, уочава да је потпуно утонуо. Ископао је, ишчекујући, полусвесно „камом и рукама”³⁸ ров у кречњачкој стени довољно дубок да више не види пред собом³⁹.

У зору, 16. септембра, после десет сати страве, његов батаљон креће у напад. Краков предводи получету која има улогу првог јуришног налета. Успева да заокружи утврђене Бугаре на ободу Градеш-

³⁵ Исто, стр. 221–222.

³⁶ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 6.

³⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 224.

³⁸ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 10.

³⁹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 226.

ничке косе. Непријатеља захвата паника. Цео батаљон се предаје, 800 људи, с немачком митраљеском посадом. У једној колиби иза врха откривају да је ту непосредно боравио заповедник бугарских трупа престолонаследник Борис. У безглавом бегу остављено је луксузно, сребрно, посуђе, чак и његови ловачки пси⁴⁰.

Пробој фронта је успео.

Од тада, траје само напредовање Срба. Под борбом, Дреновска планина, Бабуна⁴¹.

Осмог октобра, односно 26. септембра, дванаестог дана офанзиве, траје битка за Велес. Све време, од пробоја, Краков и његова група су у претходници, јуришни вод. Заузео је Голик. Посматра како Бугари у паничном бегу преко Вардара губе сваки поредак, одбацују опрему, даве се. Ту на Голику, опет је повређен, благо, бајонет у цеваницу. Рана није озбиљна.

Изјутра, деветог, улази у Велес, први. Сат потом, долази наша коњица, изненађена да их је неко претекао. Два сата доцније долазе и Французи, пред којима је, за њихов филмски журнал, одглумио јутрошње заузимање Велеса. Деценију потом, тај снимак уврстиће у свој филм: *За част Отаџбине*⁴².

У долини Пчиње, преморене после борби претходне ноћи, наступа олакшање за српске трупе. Ордонанс из штаба дивизије у трку их обавештава да је примирје потписано. Ту, на висовима Нагоричина, предаће им се, после тешких преговора, цела једна бугарска армија, 30.000 људи⁴³.

Настављају пут севера. Преко, за Србе, митског Козјака, прослављеног у четничким војнама до Балканских ратова, пут обронака Рујна. Аустријанци пружају слаб отпор. Улазе, тријумфално, у Врање, потом Лесковац. Немци су тог јутра напустили град. Мештани сведоче да је немачки официр службу у цркви – благодарење за победу српског оружја, пропратио речима: „Наставите вашу службу. Ми разумемо вашу радост”⁴⁴.

⁴⁰ Исто, стр. 231.

⁴¹ Као најхрабрије војнике с којима је ратовао Краков истиче браћу Борота, добровољце из Далмације, од којих је један погинуо на Дреновској планини. Види: *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, стр. 22.

⁴² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 242.

⁴³ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Време, Београд 1928, стр. 40–44.

⁴⁴ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 252.

У Топлици, трагови страве на сваком кораку. Сви бунари су масовне гробнице. Устанак који је ту избио због настојања бугарских окупатора да се регрутују Срби, угушен је 1917, незапамћено зверски.

На Јастрепцу, последње озбиљне борбе с Немцима, тродневне. Тријумфални улазак у Крушевац. Потом Крагујевац. Град у којем је рођен, у којем су се упознали његови родитељи. Из којег је кренуо у рат јула 1914. У Крагујевац улази под кишом, смрачен, преко раскалањаних поља. Очајан је због бесмислене смрти тројице његових људи⁴⁵.

Током ноћи, стиже наређење – на Саву, што пре, у Шабац. Два дана потом, с малом групом прелази у Срем. Делегација Сремаца претходног дана је дошла у Шабац да их позове. Из Јарка, њих тридесетак крећу пут Руме. А тамо, незапамћено усхићење. Пред кућом др Жарка Миладиновића, који је дошао по њих у Шабац, држе се говори, здравице, националне манифестације, засипање цвећем. Српско народно веће прогласило је преузимање власти у Срему. Кракова буквално носе на рукама десетине девојака. Национална егзалтација без краја⁴⁶. Деценију доцније, сећао се: „Били смо ушли сви под шлемовима, али су Срби из Руме захтевали да виде шајкачу. Она је за њих била највише знамење. (...) Верујем да је то био најрадоснији дан Руме, али је био и најрадоснији дан у моме животу”⁴⁷. Најзад спава у кревету, у пицама. Изненада, у праскозорје, схвата да 48 дана није скинуо униформу.

Три дана проводи у Руми. А онда, пошто су српске трупе пребачене у Срем, са својих две стотине војника преко Ирига одлази у Врдник, у Раваницу, да се поклоне моштима Цара Лазара. Клањају се косовском мученику, ганути, поносни, захвални⁴⁸. Примећује да је фрушкогорска Раваница некако сва у знаку Краља Милана, првог српског краља „после Косова”. Однекуд, ту све сећа на њега. Одатле, после бескрајних гаргантуовских гошћења, достојних каквог бурбонског владара, у складу с новим наређењем одлази у Нови Сад. Била је то једна од првих формација Српске војске која је прешла у Бачку. У Новом Саду, уморан од прослава, наздрављања и гошћења, сазнаје да је постао поручник, још пре два месеца, да је награђен Златном медаљом Обилића за храброст, али и да хитно мора да се врати у Руму⁴⁹.

⁴⁵ Исто, стр. 260.

⁴⁶ Исто, стр. 266–270.

⁴⁷ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, стр. 61.

⁴⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 272.

⁴⁹ Исто, стр. 274.

Према новом наређењу, Краковљев 2. „гардијски” батаљон 5. пешадијског пука, има задатак да пре Италијана избије на Ријеку⁵⁰. И тако, ноћу, 12. новембра, воз искићен српским заставама, креће пут Загреба. Сутрадан, у Славонском Броду, такође свечани дочек. Цвеће, заставе, честитања. У Загребу, међутим, не дочекује их нико. Једино, до споредног колосека на којем су заустављени, долази са закашњењем, петочлана делегација Народног вијећа да их поздрави. Предводи је Светозар Прибићевић.

Изјутра 15. новембра улазе у Сушак. Свечани дочек. Одушевљење је потпуно. Италијански адмирал Реинер (Reiner) није веровао да су пристигли са Солунског фронта⁵¹. Тврдио је да је то немогуће⁵². Према одлукама међусавезничке конференције, два дана потом, приморани су да се пребаце у Краљевицу. С горчином одлазе. За представника српске војске у Ријечи, код француског генерала Транијеа, одређен је поручник Станислав Краков.

Почев од 20. децембра 1918. прекомандован је у Загреб, после озбиљног спорења с италијанским војним властима, због односа према нашој војсци, као и према матичном становништву. Ради као ађутант пуковника Милана Прибићевића, брата Светозара (и Адама и Валеријана), који је шеф Мисије за реорганизацију југословенске војске у Загребу⁵³.

У Загребу ври. Град је подељен. Хрватска и Славонија препуне су војних бегунаца, најразличитијих пробисвета, трагичних последица распада и изгубљеног рата... Радић и његови траже хрватску републику.

Једна груба антисрпска манифестација догодила се у том граду већ 5. децембра, пет дана пошто је проглашено стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. На демонстранте, наоружане „K. und K.” домобране, на Јелачићевом тргу, пуцали су тада далматински морнари и југословенски соколи. Било је мртвих. Српска војска с тим није имала никакве везе, али мржња не тражи разумна тумачења. Краков и сам упада у једну манифестацију тог духа. Хиљаде демонстраната урличу против српске војске, „Петра опанчара”, а за хрватску републику. Он међутим, приморан да носи поруку од команде до Банског двора, и назад, без одлагања, пролази кроз масу која урличе, у униформи срп-

⁵⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 274.

⁵¹ Исто, стр. 278.

⁵² У тексту *Наше последње победе*, Краков га назива – Рајнер (стр. 65), а у потоњима сећањима *Живот Човека на Балкану* – Реинер (стр. 278).

⁵³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 292.

ског официра, с пиштољем у шаци. На узвик: „Пролаз за краљевског официра!” – маса се зачудо размиче а потом наставља својим путем, истима паролама. То „краљевски официр”, како уочава, за тај свет има некакву особену тежину⁵⁴.

Те дане, он ће препуштен емоцијама, пошто је срео једног свог војника ког је тешко рањеног извукао после борбе на Кривој Феји 1915, а који се враћао из аустријског заробљеништва, упамтити на следећи начин: „Осећам се очајно сам, као да сам се изгубио у простору и времену. Имам двадесет три године, а моја сећања су испуњена само мртвима: Погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен... Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена”⁵⁵.

Убрзо потом, Мисија је укинута и у Загребу је почело обликовање Штаба Четврте армије. За команданта је постављен стари прослављени генерал Божа Јанковић, а за начелника штаба пуковник Милан Недић, Краковљев ујак. Сам Станислав, одређен је за официра-ордонааса за шифру. Тог задужења, чак деценијама доцније у емиграцији, сећао се као најтежег посла који је радио у животу⁵⁶.

Први пут, после толиких година, одлази у Београд. Нарешено му је да допрати генерала Јанковића на нову дужност у Загреб. Најзад, виђа мајку, после 1915. Она се у међувремену поново удала, за председника апелационог суда Ивка Ивковића, и разумљиво, опрезна је и прибојава се синовљеве реакције. На београдској железничкој станици генерал Божа Јанковић, уочивши Кракова присећа се како је у тек ослобођеној Приштини 1912. видео Станислава, добровољца, „од којег је пушка била већа”⁵⁷. У ствари они се одавно, у извесној мери, познају. Генерал Јанковић је венчани кум његових родитеља и крстио је Станислава.

У Загребу, наша обавештајна служба, војна, дознаје за још један покушај преврата, осујећен одлучном претњом употребе војске. Начелник Штаба Четврте армије, окупљене тамошње прваке упозорио је: „Доста је наших градова претворено у рушевине да би се ова за-

⁵⁴ Исто, стр. 297–298.

⁵⁵ Исто, стр. 299.

⁵⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 55.

⁵⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 302.

једничка држава створила. Нећемо се устезати да сравнимо ваш град, ако је то потребно да се ова држава одржи...”⁵⁸

Изненада, прекомандован је маја 1919. у пешадијски батаљон Краљеве гарде, за шта је највероватније заслужан пуковник Јосиф Костић, класни друг његовог ујака. Најзад Београд.

Дворска служба, изузетно строга. Привремено, резиденција регента Александра налазила се тада у палати Крсмановић на Теразијама.

Ипак, Краков је најзад међу старим пријатељима, онима који су преостали, одушевљен. Његово стално друштво је Ђорђе Рош, проверени пријатељ, класни друг, херој одбране Београда 1915, тежак инвалид. На Церу, метак му је размрсао десну руку. Ипак се, иако инвалид, вратио у свој 5. прекобројни пук. Учествовао је потом у последњој одбрани Београда 1915. године, као потпоручник, водник 1. чете 2. батаљона 10 кадровског пука. Та јединица, упамћена по легендарном говору мајора Гавриловића, за који постоје озбиљне индиције да га је стилизовао управо Ђорђе Рош, потпуно је уништена⁵⁹. Један метак пролази му кроз врат и излази кроз потиљак. Необјашњиво, чудом, преживљава смртоносну рану.

Редовно заједно уживају у јахачким рутама пут Авале, преко Кошутњака или Топчидера. Идилични дани, и честе бесане ноћи. У сан му неретко долази страховита крвава борба на Горничеву, када је последњима снагама, камом, уклонио бугарског војника који га је готово удавио.

На Петровдан, рођендан и именован Краља Петра I, раскошни бал у репрезентативној палати Официрског дома, у Краља Милана. Одмара се од масе и гужве, мноштва раздраганих људи, занесен, опијен и женским друштвом, у фотељама једне ложе.

Сутрадан, рапорт код команданта Гарде, пуковника, потоњег генерала Петра Живковића, кога подређени официри називају „велики инквизитор”⁶⁰.

Прекомандован је у 21. пук, и то у батаљон смештен у Ђаковици. Није уочио, те вечери, на Петровдан, да се сместио у ложу намењену регенту Александру⁶¹.

⁵⁸ Исто, стр. 308–309. Исто, Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 58.

⁵⁹ Први запис легендарног говора појавио се управо из пера Роша, у књизи: Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931, стр. 22–23.

⁶⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 311.

⁶¹ Исто, стр. 327.

Још боље, одатле је упућен с оне стране границе, да запоседне вис Ђафа Колшит⁶². После тромесечног идиличног боравка у Београду, у врлетима Албаније проводи пуна три месеца.

Одлази пут Београда у новоформирану Ауто-команду. Примљен је на конкурс, али креће у Београд, преко Скопља, без сагласности матичне команде. У возу, пошто приводе офицере, схвата да за њим постоји потерница из штаба Косовске дивизије. Ухваћен у Нишу, потписује да је примио наређење да се врати, које неће послушати⁶³.

Из неосветљеног вагона треће класе излази опрезно у Топчидеру. Пуковник Дероко, који заповеда Ауто-командом, схвата ову ситуацију лично, и чврсто га подржава.

Шест месеци потом, на рукама му је машинско уље, расклапа моторе, оправља гуме, посвећен је обуци регрута. Златни ширити и дворске котерије далеко су од њега: „Све се изменило и опет је све по староме, само ја више нисам ја. Моје је изгнанство завршено, само мој нормални живот није почео. (...) Војска, од тренутка када је изгубила ореол који јој је давао рат, и када више нема драж опасности, почиње да ме гуши својим тврдим и уским оквирима”⁶⁴.

Његов претпостављени официр, после једног кашњења, кажњава га коментаришући притом: „Ви нисте за војску”⁶⁵. Примио је то као понижење, тешко „као црна земља”.

Ипак, са Цвијановићем, познатим, великим, а скромним нашим издавачем, чија се књижара налазила прекопута Друге мушке гимназије, и који је, за разлику од Геце Кона, читао оно што је објављивао, потписује уговор за роман *Кроз буру*. Једино га увек насмејани, бескрајно духовити драги пријатељ, имењак, Станислав Винавер, каткад развесели⁶⁶.

Осамнаести јун 1920. После ручка топло се поздравља с мајком. Облачи нову летњу, белу, блузу. На грудима му је, као и увек, Бели орао са мачевима. Како се сећао, „узнемирен и грозничав” истрчава из Краљице Наталије 16⁶⁷. Жури низ улицу пут Славије, у јединицу код Топовских шупа.

⁶² Исто, стр. 334.

⁶³ Исто, стр. 338.

⁶⁴ Исто, стр. 339.

⁶⁵ Исто, стр. 340.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто, стр. 342. Исто, *Ко је ко у Југославији*, Југословенски годишњак-Нова Европа, Београд-Загреб 1928, стр. 73.

Врши преглед оружја војника. Аутоматски пиштољ једног од њих, прислања на груди поред Белог орла, и пуца. Самоубиство.

На рукама га носе, као на Кајмакчалану, до Војне болнице. Појављује се и шеф војне хирургије генерал Михајло Петровић, који је познавао његовог оца. Рана је таква да лекари не виде наду⁶⁸.

Између живота и смрти, ипак чује све око себе, а тело као да више није његово. Годинама доцније, ту ситуацију описивао је као стање изоштрених чула. Једино десна рука га некако слуша. И, као на фронту, осећао је потребу да пише...

Оперисан је без анестезије, због слабог срца, потпуно свестан свега. Три и по сата сецирања на живо⁶⁹. А потом, тровање, гној, високе температуре шест седмица. Исидора Секулић му током једне посете каже: „Људи који траже смрт су баш они који највише воле живот (...) Ви сте јунак и за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти”⁷⁰.

„Политика” која је на ту тему објавила цртицу, сместивши га заједно с једном несрећном девојком која се сличним поводом отровала, његов гест објаснила је као последицу несрећне љубави. Понечег је било у томе. Једна неухватљива оперска дива помутила му је разум.

Полицајцу из кварта, који се по службеној дужности интересовао за мотиве, рекао је ипак суштину: „Узрок је, кад већ морам да кажем, моје увређено достојанство човека и војника”⁷¹.

Самосвојан и хировит, какав је очигледно био, преко појединих ствари није могао да пређе. Пензионисан је 24. јуна 1921. године⁷².

Напуштање војске, код бројних ратника који су прошли ратове 1912–1918. добило је тих година изненађујуће размере. Краковљева 46 класа Војне академије имала је 50 одсто губитака у ратовима, а три четвртине преживелих напустило је потом војску, највише после пријема официра из Аустроугарске војске 1919. и 1920. године. Постојала је забуна, па отуда и незадовољство, због наводног унапређења које су ови добили, а због чињенице да је систем чиновна у Аустрији био другачији од оног у српској војсци.

Посветио се писању. У његовом случају писање је несумњиво била потреба, вероватно и страст. Чињеница да је романе *Кроз буру* и *Крила* написао на фронту, несумњив је показатељ. Ту на планинским

⁶⁸ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 344.

⁶⁹ Исто, стр. 346.

⁷⁰ Исто, стр. 349.

⁷¹ Исто, стр. 347.

⁷² www.arhivyu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков. Биографија С.К.

обронцима, у рововима, он је уосталом издавао и лист, полушаљив, „Ровоцац”⁷³, готово сам⁷⁴. Његови претпостављени, несумњиво мотивисани поретком какав фронт захтева, обуставили су даље обелодањивање тог билтена. Али свеједно, потреба да се у таквим приликама човек дохвати пера, несумњив је показатељ.

Још раних двадесетих, паралалено с литерарним радом, уз студије права, Краков се посвећује новинарству. И журналистика ће постати његово трајно одређење⁷⁵. Умногост, управо његов рад на пољу журналистике одредиће Краковљевој потоњу судбину, подразумевајући највише домете и изузетна признања, али и суноврат, напуштање Отаџбине, скривање под лажним именом, па на крају и сасвим скрајнут живот потпуно опречан ранијем.

Започео је као репортер у листу „Политика”, у како се сећао деценијама потом, полуразрушеном здању тог листа, смештеном поред београдске Друге мушке гимназије. У прво време писао је полицијску хронику⁷⁶, али је релативно брзо почео да покрива и спољну политику, те је постао и спољнополитички уредник тог листа. По сећању његове кћерке, био је „уредник политичке рубрике ’Политике’”.

Паралелно, што су несумњиво наметали његови литерарни пориви, предано се бави и критиком, књижевном, позоришном, филмском. Пише чудесне путописе, међу којима је извесно најпознатији онај о Јужној Србији, објављен 1926. Шта више, подробна анализа извесно сврстава Станислава Кракова у једног од најдаровитијих путописаца у Срба уопште. Тако, раних двадесетих, пише путописе по Бугарској⁷⁷, истина, у овом случају више је реч о политичкој процени тамошњих

⁷³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 220.

⁷⁴ <http://velikirat.nb.rs/items/browse?collection=155>. Укупно је објавио четири броја, 2, 8, 18, и 25. децембра 1916. године.

⁷⁵ Постоји једна узредна напомена код Растка Петровића, изречена у његовом делу *Људи говоре*, која у извесној мери илуструје посебност положаја журналистике у међуратном периоду. Он помиње изјаву неког Шпанца, који под утиском несумњиве учености саговорника, у једном тренутку каже: „Ви сте или новинар или песник”. Такав доживљај новинарства, очигледно, више није могућ, али својевремено, рецимо до седамдесетих, а посебно раније у 19. веку, и током прве половине 20. века, журналистика и литерарност високог нивоа неретко су се преплитали. (Растко Петровић, *Људи говоре*, Геца Кон, Београд 1931, стр. 49.)

⁷⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 254.

⁷⁷ Станислав Краков, *Писма из Софије*, *Време* 1922, бр. 123, стр. 1; бр. 124, стр. 1; бр. 125 стр. 1.

прилика него о ма чему другом, потом Пољској⁷⁸, земљи његових предака, затим и низ текстова с путовања по Италији, закључно с 1926. годином. Писао је о Венецији, што је на неки начин опште место путописаца, Помпеји, Перуђи, Луки...⁷⁹ После боравка у Италији, једног интервјуа с Мусолинијем, као и осврта, узгредног, а публикованог те 1926, на свеprisутност фашизма у савременој Италији, стављен је на „црну листу” званичног Рима. Приликом пропутовања кроз Луку, древну тосканску варош, Краков је забележио: „Испод сводова лађа, за угловима цркава зиданих у доба Лангобарда, сасвим неочекивано се среће Мусолини са песницом дигнутом у вис и речима: Има само једна дужност... Живела црна кошуља... (...) почињу изборни плакати фашистичких кандидата прилепљени на зидовима амфитеатра (...)”⁸⁰.

На самом почетку тридесетих уследиће његова путовања по Шпанији и Португалији⁸¹. За разлику од Шпаније, где је у Толеду тражио Сервантесов дом, дивио се традицији и мрштио се на њу (Кордоба), у португалској Синтри, више него знамените палате и егзотични летњиковци, на њега утисак оставља природа: „Одједном после наглог окрета пута око гребена упали смо у зелену провалију. Кипариси, палме, борови, шећерне трске, агаве и рододендрони, најчудније вегетације тропске и северне, стене зелене од маховине, стабла зелена од лишаја, стрме падине брега зелене од фуџера, а долине од меке, влажне траве. Пијанство, лудило, вртлог зеленила”⁸².

Путовао је по северној Африци, чему је посветио низ изузетних текстова⁸³, а доцније, уследиће путописне белешке из Хеладе, средње-европских земаља...

⁷⁸ Станислав Краков, *На путу кроз Пољску*, Време, 1922 бр. 273, стр. 5, бр. 283, стр. 5.

⁷⁹ *Септембар у Венецији*, 1924; *Торчело и Класе*, 1925; *У Луки*, 1926; *Пет знакова Перуђе*, 1926. (Знатан део напомена о путописима преузет из књиге Владимира Гвоздена, *Српска путописна култура 1914–1940*, а он у њој наводи драгоцену помоћ Гојка Тешића, у том смислу).

⁸⁰ Станислав Краков, *У Луки*, *Српски књижевни гласник*, XVIII, бр. 4, 1926, стр. 290.

⁸¹ Станислав Краков, *Толедо*, Време бр. 3334, 1931, стр. 5; *Исти*, *Суморни карневал у Кордоби*, *Новости*, Загреб 1931. бр. 90. *Исти*, *Час Синтре*, Време, бр. 3335, 1931, стр. 6.

⁸² Станислав Краков, *Час Синтре*, Време, бр. 3335, 1931, стр. 6.

⁸³ Станислав Краков, *У првој оази*, Време, бр. 2694, 1928, стр. 4; *Исти*, *Керуан, једна од четири врата раја*, Време, бр. 2695, 1929, стр. 4; *Керуански шкорпиони*, Време, бр. 2699, 1929, стр. 7; *Кроз немирни Риф*, *Тетуан, пријестолница шпанског Марока*, *Новости*, Загреб, бр. 65, 1931, стр. 6; *На обалама северне Африке*, Време, 1931, бр. 3427, стр. 2; бр. 3428, стр. 2; бр. 3430, стр. 3; бр. 3431, стр. 2; бр. 3432, стр. 2; бр. 3434,

Вреди поменути, како уочава Владимир Гвозден, од свих наших путника по Африци, Краков је с највише одмерености писао о Африканцима⁸⁴. Иако и Растко Петровић испољава извесну наклоност према њима, у појединим моментима, Краков је једини који Африканце назива „људи тамног пигмента” што је истанчаност сасвим особена и ретка за време настанка ових текстова: „ (...) Француска је баш на тој бази и засновала своје афричко царство и нигде се више људи тамног пигмента не осећају тако равноправни са белом расом, као у француским колонијама”.⁸⁵

Предузимљив, сав од акције, љубопитљив, модеран, о чему уосталом сведоче и његови књижевни радови, Краков се занима за филм, ваздухопловство. Тако, осим његових сталних тема, војске, морнарице, ваздухопловства, пише о филму, ради интервјуе с филмским звездама. Милица Краков сведочила је да се врло добро сећа Фрица Ланга који ју је „цупкао на колону”, а с којим је њен отац имао некакве заједничке планове⁸⁶. Данас, уосталом, Станислав Краков вероватно је најпознатији као аутор филма *За част Отаџбине*, који је 1993. однекуд приказан под називом *Голгота Србије*. Први пут је прикан 3. маја 1930. године⁸⁷, у биокопу „Луксор”⁸⁸. Исконски модерниста Краков, био је опчињен могућностима које је филм донео. Веровао је да ће наш филм „говорити свету уместо наших непреведених библиотека”.

Из „Политике” већ раних двадесетих прелази у „Време”. У том листу он ће доспети до позиције главног уредника, потом и директора. Тридесетих, „Време” је било угледан, утицајан лист, понешто десне оријентације, али наглашено модеран. Милан Стојадиновић сведочио је у сећањима (*Ни рат ни пакт*), да су му у Бенос Аиресу, пошто су дознали да је био сувласник листа „Време”, наглашавали да је он, за њих, у међуратном периоду, био нека врста узора. О његовој својевременој величини сведочи несумњиво и палата у коју је по окончању Другог светског рата смештена „Борба”, тада централни

стр. 2; бр. 3441, стр. 2; бр. 3444, стр. 2; *У трећој хаби ислама*, Време, бр. 2697, 1929, стр. 7; *Кроз Северну Африку. У Мајмунском потоку*, Време, бр. 3434, 1931. стр. 2.

⁸⁴ Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд 2011, стр. 235.

⁸⁵ Станислав Краков, *Дуж обала северне Африке. Ноћ у магли на мору*, Време, бр. 3430, 1931, стр. 2.

⁸⁶ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 8.

⁸⁷ Станислав Краков, *За част отаџбине & Пожар на Балкану*, Народна књига / Алфа, Београд 2000, стр. 85–88.

⁸⁸ „Луксор” је данашњи „20. октобар” у Балканској улици.

савезни лист, с низом пратећих гласила која су је уосталом надживела. Претходно, „Време” се налазило у Поенкаревој улици бр. 4–6 (данас Македонска).

Но, у време Стојадиновића Краков је морао да напусти „Време”.

Оженио се 1924. године, Иванком, рођеном Иванић 1898. Била је зубни лекар, попут њене мајке Милице Михајловић, која је била и лекар краља Петра I. Отац њен, Иван Иванић, био је земљопоседник из Бачке, Србобран, мајка међутим, била је из Сремске Каменице⁸⁹.

Иванка и Станислав упознали су се негде на самом почетку двадесетих у башти „Москве”, тада омиљеном окупљалишту литерата, где је у то време један од убичајених гостију био и млади писац Станислав Краков. По сведочењу кћерке био је то круг у којем су се тада појављивали Милош Црњански, Станислав Винавер, Растко Петровић, Александар Дероко... Сасвим у духу свог оца, није пропустила да помене „леп пролећни дан”⁹⁰.

Краков је претходно већ објавио *Кроз буру* (1921) и *Крила* (1922), и био је, иако сасвим млад, знаменита личност, уосталом највише као прослављени ратник.

Приликом једне оштре полемике са Стјепаном Радићем 1926. а после Краковљевог интервјуа са Мусолинијем, пуштена је у оптицај прича да је Краков Јеврејин. Радић је тада новинарима рекао да нашу спољну политику воде „сами Јевреји” и уз Нинчића и Куманудија, поменуо је и Кракова. Ово су потом понављали бројни усташки, мађарски, македонствујући листови. Тако је гласило ВМРО „Независима Македонија” измислило да је његово право презиме Кракауер⁹¹. Краков је с Радићем жестоко полемисао још од 1923. после Радићевог боравка у СССР-у, када је овај, како је Краков наслућивао, потписао и један уговор уперен против Краљевине СХС. Како новодоступна совјетска архивска грађа показује, Москва се тада обавезала да ће наоружати Радићеве побуњенике.

Омиљена Краковљева тема била је четничка акција пре Балканских ратова у Јужној и Старој Србији. Тако је писао и о Кости Пећанцу у листу „Време” 1927, о десетогодишњици Топличког устанка. Коста му је тада подробно описао сву трагедију Топличког устанка, када је замало узео Ниш, а успео је да ноћним препадом заузме Босилеград, у чијој се околини налазила бугарска команда. О Пећанцу, као и број-

⁸⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр 36.

⁹⁰ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7.

⁹¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр 221

ним другим херојима српске националне борбе у тим крајевима писао је, с много љубави, у књизи *Пламен четничтва*. У заоставштини Краковљевој материјали о четничкој акцији у Старој и Јужној Србији 1893–1912, чине пуних 29 блокова⁹².

Естета, пасионирани колекционар старина, знатан део књиге о Јужној Србији прожео је запажањима о запостављеним споменицима нашег средњовековља, неретко величанственим задужбинама препуштеним неминовности пропадања, фрескама, често још приметне опојне лепоте, црвоточним иконама забаченим и запостављеним. Остацима остатка негдашњег величанственог сјаја. Књига о пропутовању „кроз земљу наших царева и краљева” објављена је 1926. године.

Романтик, какав је био, посвуда је у тим митским нашим земљама учовао сведочанства негдашње величине: „Уз ретке споменике византиске у Мистри, на Атосу, у Равени и крај Босфора остале су задужбине наших краљева и деспота као најлепша осведочења једне мало познате, високе средњовековне културе, племените и искрене.”⁹³ И поред повремених разочарења виђеним, из сведочанства његовог извирала је дубока и снажна вера у свеопшти напредак нашег народа и земље.

Атмосферу у журналистичким круговима Београда, на самом крају двадесетих, Краков узгредно осликава сећајући се генералног директора штампарско-издавачког предузећа Време Милутина Стефановића, блиског пријатељ Антона Корошца. По Кракову ова двојица буквално свако вече проводили су у Касини, на Теразијама, те да је отуда неретко тамо навраћао, када би се то испоставило као неопходно због сутрашњег издања листа⁹⁴. Корошца је Краков познавао још од 1923. када су заједно путовали у Пољску. Овај му је иначе замерао вођење кампање против Стјепана Радића.

Коста Пећанац је, ако се тако може рећи, доцније постао и нека врста Краковљевог новинарског сарадника. Кад је Краков, маја 1932. започео новинску кампању против Италијана, заправо фашистичке Италије и Мусолинија, после једног напада италијанске штампе на Југославију, Пећанац је пожелео да напише нешто против њих. И пошто Краков није имао поверења у његово перо, упутио га је свом најбољем сараднику Драгану Алексићу да он, по Костиној причи напише текст.

⁹² www.arhivyu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков.

⁹³ Станислав Краков, *Кроз Јужну Србију*, Време, Београд 1926, стр. 6.

⁹⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 98.

А Коста га је потписао⁹⁵. Текст, објављен на насловној страни, био је насловљен: *На окуп, овде војвода Коста Пећанац*.

У то време 1932. године, појавили су се и Краковљеви текстови по којима је упамћен: *Југославијо, пробуди се!* и *Шта чекаш још, Југославијо*. Лист „Политика” који је тада напао Кракова да ја фашиста, био је мотивисан, вероватно пресудно, и чињеницом да је тираж дневника „Време” растао.

Италијанска штампа је реаговала врло бурно чланак Косте Пећанца, заправо Драгана Алексића. Тако се године 1933. у фашистичком листу „Сан Марко” појавио и текст у којем је исмевана и негирана храброст Срба.

Осим као уредник у листу „Време”, почев од 1932. године, на предлог аташеа за штампу румунског посланства у Београду Раула Анастасијуа, Станислав Краков почиње да ради и као стални дописник новинске агенције Сид-Ест (Југоисток, *Sud-Est agence de presse*) са средиштем у Паризу. Номинални власник агенције био је извесни румунски грађанин Мирчеа, али стварно, то је био Титулеску, румунски политичар, извесно време министар спољних послова те земље, доцније политички емигрант. Краков је извештавао готово искључиво о приликама унутар Југославије, а агенција је у основи била намењена заступању политике Мале Антанте.

Краков је био и један од уредника месечника „Наша крила” гласила Аероклуба Краљевине Југославије. Од 1935. званични назив те асоцијације био је Краљевски југословенски Аероклуб „Наша крила”. Тај часопис уређивали су, почев од 1924, када је изашао први број, Никола Аранђеловић, Милош Црњански, Миодраг Михаиловић Световски, Светислав Хођера, Станислав Краков, Богољуб Јовановић, Миодраг Николиш, Петар Ристић, Андра Митровић и коначно Орестије Крстић. Редакција је била смештена у улици Кнеза Милоша 17, а доцније у палати Аероклуба у Узун Мирковој број 4.

Априла 1934, у Скопљу је обележавано двадесет година првих регрута из Јужне Србије. Званични назив импресивне манифестације био је – Прослава ратника Јужне Србије⁹⁶. Био је то скуп старих ратника с простора Старе и Јужне Србије, који је организовала, о годишњици, Команда Треће армијске области, са средиштем у Скопљу, на чијем челу се тада налазио генерал Милан Недић.

⁹⁵ Исто, стр. 125–126.

⁹⁶ http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/Ser/sp_JK-EFG104.html

Први регрути из тих новоослобођених српских земаља, свечано су 14. и 15. априла 1914, положили заклетву, пред престолонаследником Александром Карађорђевићем, који је неки месец потом, 24. јуна, постао и регент, на Калемегдану, у доњем граду, подно београдске тврђаве, недалеко од тријумфалне капије Карла VI⁹⁷.

Током свечаности у Скопљу, те 1934. дефиловале су десетине хиљада старих ратника, као и припадници низа националних патриотских организација и, разумљиво, војске. Својим ратним друговима обратио се тада Станислав Краков, чија је везаност за Јужну Србију, митску „земљу наших царева и краљева”, била сасвим изузетна: „Као ваш друг, који је са вама делио и патњу и славу” (...) „ви, најдостојнији са нашега југа, прекаљени и пречишћени у огњу рата, ратници Јужне Србије, ви, који сте темељ ове државе” (...) „заветујмо се да ћемо остати увек какви смо били, непомирљиви према непријатељу, верни у борби, безобзирни у чувању онога што смо стекли на крвавим бојним пољима. Заветујмо се да безбедност данашњих граница Краљевине Југославије нетакнуту очувамо а за Краља и Отаџбину увек и последњу кап крви пролијемо”⁹⁸. Сви заједно поново су се, заклетвом, обавезали на очување и одбрану Отаџбине и на верност Краљу, усклицима: „Тако нам Бог помогао!” и „Живео Краљ Александар!” Сачувани снимак несумњив је показатељ, поред другог, и Краковљеве говорничке вештине. Био је то чврст, језгровит, одлучан беседник.

Краков се сећао Скопља априла те 1934. као „највеличанственије манифестације коју је Јужна Србија познала од свог ослобођења 1912. године”. Говорио је да су „као васкрсли пет јужносрбијанских пукова дошли комплетни на ову велику смотру војничке солидарности и националног сведочења”: Вардарски, Брегалнички, Битољски, Косовски и Ибарски⁹⁹. Његов велики чланак, насловљен *Чујте*, објављен на насловној страни ускршњег броја листа „Време” (7–10. април 1934.) садржао је приказ велике националне смотре и изводе из обраћања, поводом историјског ступања првих регрута Јужне Србије у српску војску¹⁰⁰.

Како је познато, све време Краљевина СХС / Југославија, налазила се у затегнутим односима с Италијом. Постојао је јасан територијални спор који је ретко кога остављао равнодушним. После једне по-

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 65.

¹⁰⁰ Исто, стр. 66.

новљене серије антисрпских текстова у италијанској штампи Краков ће написати чланак објављен потом на првој страни листа „Време”, 9. септембра 1934. године¹⁰¹, насловљен *Јунаци са Капорета*, у којем је одговарао Италијанима, подсмевајући се њиховим назови ратничким традицијама.

Краков је сам забележио да је текст настао после аудијенције код Краља Александра, те да је обликован по краљевој жељи, и садржао је податке које му је Краљ лично дао. Однекуд, у нашој публицисти неретко је навођено да је текст *Јунаци са Капорета* писан поводом погибије Краља Александра 9. октобра 1934.

Када је Краљ Александар, творац и симбол Југославије, убијен у Марсељу, у тексту *Трагична смрт нашег Краља*, објављеном на насловној страни дневника „Време” 10. октобра 1934. поред другог, Краков је записао: „Поражени и запрепашћени тежином и страхотом догађаја, ми смо неми пред језивошћу трагедије која је нашу земљу задесила, чији се замах и размере једва могу појмити и сагледати.”

Почев од првог јануара 1936, у складу са ставом тадашњег председника Савета министара и новог већинског власника Милана Стојадиновића, Краков је уклоњен са челног места листа „Време”. Практично, то је значило да је добио отказ. Ипак, јуна исте године добија уговор према ком уређује посебна издања тог листа уз недељне и празничне бројеве.

Стојадиновић, сав посвећен лукративним активностима, „човек овог света”, са старим ратницима, ветеранима ратова 1912-1918, никада није био близак. Све време је постојало неповерење међу њима. Потом, зуцкало се и да није склон Круни, чак да је имао дубок сукоб са Краљем Александром. Српска Црква отуда, сасвим уздржано се држала према Милану Стојадиновићу. Истина, Станислав Краков који је имао личних разлога за то, никада, ни наговештајем, није сумњичио Стојадиновића, ни када је био у зениту моћи, а ни потом.

Вреди поменути редак пример где је Краков у накнадним сећањима изашао из тог оквира, једном узгредном напоменом. Био је то случај Светозара Прибићевића. Краков је, наиме, био уверен да је Прибићевић сарађивао и са Павелићем против краља Александра. У конкретној ситуацији морало је постојати некакво опипљиво сазнање у том домену, које нама данас није доступно¹⁰².

¹⁰¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 231.

¹⁰² Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 387.

Конкордатска криза која је кулминацију имала 1937, била је природан след поменутог наслеђа везаног за Милана Стојадиновића. Милан Јовановић-Стојимировић, Стојадиновићев сарадник, у свом *Дневнику*, помиње у више наврата Станислава Кракова. У белешци од 27. јануара 1936. закључује да се прича да је Стојадиновић пред падом, а потом и да Краков ради за Перу Живковића, те да „он само гледа да је њему добро”, уз напомену да је овај „кузен” са Љотићем, Недићем, Фотићем¹⁰³.

У време кулминације конкордатске кризе која је силно узбуркала духове унутар Краљевине Југославије, јула 1937, Краков је извештавао, интензивно, за париску новинску агенцију, за коју је радио почев од 1932, Сид-Ест. Пошто су његови текстови у том периоду имали посебно широку прођу у француској штампи, после чланка у којем је било речи о демонстрацијама, познатим као „Крвава литија”, противљењу влади Милана Стојадиновића, болести Патријарха Варнаве, уследио је службени позив у Управу града Београда. После саслушања кажњен је с 20 дана затвора „због ширења нетачних и алармантиних вести о нашој земљи у иностранству”. Био је то први и последњи случај те врсте у међуратном периоду. Драги Јовановић је ипак пресуду преиначио у новчану казну¹⁰⁴.

Септембра 1938. Стојимировић у дневничке белешке уноси (07.09.1938.) да управо путује у Нирнберг, на конгрес Националсоцијалистичке партије, као гост и посматрач. Сутрадан, бележи да је путовао с брачним паром Краков, који преко Нирнберга путује у Пољску, ради пријема неког Краковљевог наслеђа. Не пропушта да уочи, милионског, као што коментарише и скуп накит Краковљеве супруге. За Кракова Стојимировић тумачи да је германофил, и да је „вероватно добијао и новац с неке стране”, а потом да је Краљ и погинуо због једног чланка Краковљевог *Јунацима са Капорета*.

Циничан је на тему Краковљевих суза када је погинуо Краљ. Краков је, како је познато, као директор листа „Време”, пратио Краља приликом последњег трагичног путовања октобра 1934. у Француску¹⁰⁵.

¹⁰³ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 30.

¹⁰⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 253–254.

¹⁰⁵ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 208.

Почев од 15. фебруара 1936, до јесени 1939. Краков је помоћник уредника листа „Ратник”. Било је то званично гласило Главног генералштаба, чији је уредник био генерал Чедомир Шкекић¹⁰⁶. Његов положај у листу био је међутим формалан, а везан за место начелника Обавештајног одељења. Приступ овој позицији Кракову је био олакшан и чињеницом да је био припадник Института земаљске одбране. Тим Институтуом руководио је генерал Војин Максимовић.

Присуствовао је, пуна срца, обележавању двадесетогодишњице ослобођења Руме крајем 1938. Увек се сећао бесног поноса тих дана 1918. када је ушао у Срем, односно Руму. Уопште, како се види из његових текстова, Краков је према Срему гајио сасвим особену љубав. Сматрао га је тврђавом српског национализма и традиционализма.

Према сведочењу Милице Краков Арсенијевић, Станиславу је на самом крају тридесетих понуђено место посланика, односно амбасадора, у Вашингтону, али је овај то одбио. По њеним речима, било му је незамисливо напуштање Отаџбине¹⁰⁷.

У јесен 1939. године Станислав Краков оснива лист „Телеграм”, који је, разуме се, сам уређивао. Када су Немци 1. септембра 1939, напали Пољску, код Кракова се, одједном, помало разбудило и далеко пољски идентитет. Тако је „Телеграм”, делом, обликован у сагласности са пољским посланством у Београду. Пољски аташе за штампу Глинка свакодневно га је снабдевао материјалима које је „Телеграм” објављивао. Потом, пошто је у Југославију пристигло нешто избеглих Пољака, преко Румуније, међу њима, породица грофа Тишкијевича, Андреј Тарановски, гроф Потоцки, Краков се с њима у дужем периоду дружио, и колико је било могуће, подржавао их. Лист је такође систематски пратио француско виђење, и ратних дејстава и других релевантних активности. Тај сегмент углавном је спадао у домен делатности његовог сарадника у „Телеграму” Р. Веснића. Тих година, француски Други биро, дакле обавештајно одељење, у Београду, био је смештен у хотелу Палас, и Веснић је у мери неопходног одржавао те контакте.

Уопште, у националним круговима у Београду, преломни догађај у том рату догодио се када је поражена, и окупирана, Француска. У Београду је то доживљено, буквално, као катаклизма, и у демократским круговима, и код оних који су били десније национално опредељени. Тек пошто је Француска тако муњевито поражена, у Београду је

¹⁰⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 82.

¹⁰⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7.

завладала општа апатија у погледу отпора Немачкој, посебно имајући у виду да је био на снази споразум Берлин – Москва, на основу ког је, уосталом, и подељена Пољска.

Од 19. јула 1940. Краков је директор Радио Београда, мада је одлука Владе донета у мају. Сећао се доцније како је 6. новембра 1940, када је био примљен код председника владе Драгише Цветковића у Председништву владе, с намером да образложи набавке неопходног материјала, налетео у незгодном тренутку. Управо током разговора Цветковић је обавештен да су Италијани „случајно” бомбардовали Битољ¹⁰⁸. Идеја је била да укаже Цветковићу, поред набавке материјала која је уосталом већ раније одобрена, на неопходне мере потребне како би се национални радио, тада најмоћније средство за обавештавање маса, подигао на виши ниво.

Поред другог, период док је био директор Радио Београда, Краков је посветио преоријентацији те куће у националном духу. Тако је, између осталог, основао и емисију *Речи нације*¹⁰⁹. У њој су сваког јутра емитовани прилози који су имали за циљ подсећања на јунаштва и национална прегнућа из времена борби за ослобођење. Био је то својеврсни компендијум српских прилога за Плутарха. Што се уосталом уопште може рећи за Краковљево дело. Прве немачке бомбе пале су на Београд 6. априла 1941. управо током емитовања емисије *Речи нације*¹¹⁰.

Милан Стојимировић у дневничкој напомени 23. марта 1941. помиње да га је министар-председник Цветковић примио тачно у поноћ, те да су разговарали у присуству Мачека и Цинцар-Марковића. Овај му је наложио да сутра преузме Радио „под своје, најстрожије”, с циљем да се обезбеди да не падне у руке улици односно демонстрантима. Сутрадан 24. марта 1941. назвао га је управник града и појаснио: „Радио је под вама, али ви нисте комесар”. Затим с Јовановићем, шефом политичке полиције, и Краковом, четворо договарају детаље. Тврди да их је Краков обавестио да је председник Управног одбора Радија „поп Јанић” претио да ће, оног дана када Цветковић оде пут Беча да потпише Тројни пакт, преко Радија изрећи: „Народе, брани отаџбину!”. По Стојимировићу са овим је потом разговарао Управник града¹¹¹. Издао је налоге Кракову и полицији, у вези с обезбеђењем

¹⁰⁸ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 96–97.

¹⁰⁹ www.arhivuu.gov.rs/index.php Збирка Станислав Краков. Биографија С.К.

¹¹⁰ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 40.

¹¹¹ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 460–461.

Радија, како се не би догодило нешто слично „оном у Румунији”. Несумњиво се мислило на догађаје у Букурешту, 21–23. јануара 1941, када је дошло до изузетно бруталне побуне, праћене погромима, легионара Хорија Симе, против Антонескуа.

Пошто је 25. марта потписан пакт, Стојимировић вели да је наложено Кракову да парира лондонском радију „који је компромитовао ствар унапред”. Тим поводом забележио је: „Краков ради, али спор...”.¹¹² Истога дана напоменуо је да су САД узапиле наше злато које је примљено на чување, осам вагона злата, што је објављено одмах по потписивању.

Уследио је пуч 27. марта 1941. Херостратска слава Душана Симовића, и клике, била је на врхунцу. Сутрадан пошто је извршен пуч у Београду, 28. марта 1941. Влада је именовала нови Управни одбор Радио Београда. Наместо др Војислава Јанића, за председника је именован др Владимир Ћоровић. Прва одлука новог Управног одбора била је да Краков буде смењен с места директора, а да се на то место постави Вељко Петровић, литерата. Одлука Владе, међутим, због ратних околности које су убрзо наступиле, није и стварно спроведена, па је Краков благодарећи неажурности пучистичких власти, на тој позицији остао до напада на земљу 6. априла.

Потоња судбина др Војислава Јанића који је у међуратном периоду у више наврата био министар вера, као и народни посланик, била је трагична. Краков се сећао да никако није могао да га разувери да совјетска држава није исто што и, како је веровао, стара истина мало измењена, православна и словенска, Русија. Почетком рата нашао се у Жичи с Николајем Велимировићем, да би га потом у Врњачкој Бањи идеолошки противници тако претукли „као реакционара”, да му је здравље било потпуно разорено.

Последња белешка у Стојимировићевом *Дневнику* у којој се помиње Краков, датирана је 7. априла 1941. Налазио се у Љубовији. Примећује да „нико не зна ништа”. Узгред помиње да је срео Кракова који је хитао пут Београда, јер је у Радију, вели, остало 3 милиона динара, „ако то није изгорело”¹¹³. Краков, међутим, те дане описује другачије. За капитулацију је сазнао 15. априла 1941, у Спужу. Настојао је да избегне Италијане, имајући у виду да је код њих још од 1926. а посебно 1932, био на црној листи.

¹¹² Исто, стр. 461.

¹¹³ Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000, стр. 480.

Заробљен је ипак у неком кланцу између Мојковца и Пљеваља, у зору 17. априла. Немци су га разоружали и одузели му аутомобил. Како се сећао, била је то претходница једне немачке оклопне дивизије. Повлачио се на север с једном моторизованом групом коју је сачињавао 40 ваздухопловних официра, подофицира и војника. Предводио их је резервни ваздухопловни мајор Милош Мартић, доцент Техничког факултета. Немци су им наредили да се упуте пешице у Пљевља, удаљена 17. километара, и да се тамо пријаве немачкој команди, где су прикупљани ратни заробљеници¹¹⁴.

Потом су планинским путевима, ван главних рута, наставили на север, и након четири дана пешачења доспели су на Златибор, у Чајетину, где још није било окупатора, а потом у Ужице, одакле су кренули у Београд, представљајући се као избеглице од бомбардовања. У Чајетини, где су пристигли управо на Ускрс, униформе су заменили цивилним оделима. Кракова је тада примио и помогао свештеник Милан Пашић. Тај, скромни, честити свештеник, као и цела његова бројна породица уништени су током рата.

У Београду, силазе на Чукарици, како би избегли немачке контроле, на главној железничкој станици у центру. Да не би упадао у очи, као и да се не би чуло, и причало, да је у Београду, седмицама потом није излазио из куће. Била је то нека врста самонаметнуте изолације. Поред другог, бомба је пала до куће у којој је живео, па је и њихов стан добрим делом разорен, али је његова породица, за разлику од окружења, остала у пуном саставу. Попут пустињака, није излазио из стана у којем су врата била ишчупана из рамова, метални застори на прозорима искривљени и откинути, таванице обијене. Настојећи да не мисли на стварност, читао је, највише старе путописе. Ни када је деценијама доцније описивао то стање потпуног очаја, није прикрио, у свом стилу, ни оно што би већина радије прећутала. Прекаљеног ратника који је преживео низ рањавања, тако муњевит пораз и губитак националне слободе, сломили су. Био је ту и страх да не буде упућен у заробљенички логор, можда и нешто горе. Заточеништво је, уосталом, једва избегао. Доживео је неку врсту слома нерава¹¹⁵.

Коначно, 5. јуна 1941. изашао је из стана у Краљевића Томислава број 11 (данас, Интернационалних бригада) и пошао покрај Карађорђевог парка пут Славије. Таман је стигао до Опсерваторије, када

¹¹⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 100.

¹¹⁵ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 99–100, 119.

се зачуо потмули тресак. Била је то експлозија у Смедереву. До ујака никако није могао да дође, како би му изјавио саучешће, пошто су га Немци држали под стражом, ни посредно, преко супруге његовог брата Милутина.

Краков се сећао да, почев од 5. јула, скоро да није било дана када штампа није доносила спискове стрељаних. Негде до тада, у неколико наврата је одлазио на Саву, до „Шест топола”. Али потом нагло пре-стаје. Сава је почела да носи лешеве.

Првих дана августа један новинарски колега неочекивано га је посетио с позивом на потпис *Апела српском народу за борбу против комуниста*. Краков је ово, како рече, кратко одбио, пошто иако анти-комуниста, на шта га је овај подсетио, није сматрао да под окупацијом треба да се бави политиком¹¹⁶. Недића, свог ујака, први пут је видео 16. августа кад га је ујна, Милутинива супруга, телефоном обавестила да је овом одобрено да прима породицу, и да Милан жели да га види. Милутин Мића Недић, у то време се такође налазио у заробљеништву, одакле се вратио негде у зиму 1942. године. Сутрадан, првог дана када су заједно изашли у шетњу, наилазе на обешене на Теразијама.

Двадесетдеветог августа, чује од једног пријатеља да је Милан Недић, његов ујак, образовао владу. Изненађен, знајући да је овај одбацивао такву могућност, укључује радио, што иначе, како каже, није чинио, није имао снаге за то, и добија потврду¹¹⁷. Дан потом, а био је сасвим под утиском дешавања претходног дана, код њега се појавио, некако баш у време ручка, давнашњи пријатељ, пуковник Милош Масаловић, који је иначе станао недалеко, у Хаџи Мелентијевој. Масаловић му је рекао да га је Недић позвао за шефа кабинета, запитавши се зашто се Краков не појављује код ујака. Сутрадан 31. августа, пре подне, први пут је ушао у кабинет председника владе окупиране Србије Милана Недића. Био је смештен у згради у којој се до рата налазило Министарство спољних послова, преко пута Новог двора. Популарно, то здање је називано Жута кућа. Недић се није сместио у просторију у којој је претходно био кабинет министра, њу је користио као конференцијску салу, већ у простор негдашњег помоћника министра¹¹⁸. Краков се присећао да је у тој просторији, код помоћника министра, као новинар, небројено пута боравио.

¹¹⁶ Исто, стр. 105.

¹¹⁷ Исто, стр. 129–130.

¹¹⁸ Исто, стр. 133.

Занавек је упамтио, неког од последњих дана августа 1941. сусрет са Милорадом Павловићем Крпом, професором, старим националним радником. Крпа му је показао фотографије које су из НДХ донели немачки официри, који су становали у реквирираном делу његовог стана. И Немци су били ужаснути непојмљивом бестијалношћу хрватских усташа.

У обраћању српском народу 15. септембра 1941. Недић је образлагао како се прихватио функције. Између осталог рекао је: „Дубоко верујемо да је наш највећи национални задатак да спасемо од уништења језгро српског народа, да му омогућимо да на миру дочека крај овог страшног рата у коме велике силе воде борбу на живот и смрт, и да бар тако дочекамо дан ослобођења, када крај овог рата нисмо умели да дочекамо у својој слободној великој домовини. Само тако одговоримо заклетви коју смо дали Краљу и Отаџбини”¹¹⁹.

Последњих дана септембра или на самом почетку октобра 1941. једног јутра, сасвим изненада у стан му унезверено долази Ђорђе Рош, његов давнашњи близак пријатељ, и класни друг. Као потпуни инвалид, Рош се у међуратном периоду посветио, изузетно успешно, пословању. Временом је постао заступник немачке тешке индустрије, поред другог и концерна Круп, а потом, као плод сасвим изузетног угледа, и почасни конзул Краљевине Норвешке. Због чињенице да је заступао кључне немачке фирме, као и да је био прослављени ратни херој изузетног угледа, Рош је имао посебан статус код Немаца. Иако се није бавио политиком, када се Србија после Априлског рата наша у немогућој ситуацији, одлучио се да помаже Србе где год може. Поседовао је, по природи свог посла, добре везе и помагао је разне активности генерала Недића, и небројено пута интервенисао како би се спасли разни невољници. Поред другог, Рош је био и велики дародавац српске цркве, посебно Грачанице позних тридесетих, и доцније Хиландара. Био је естета, великодушни мецена, збринуо је, примера ради, и Пају Јовановића, када је овај бежао из Беча, и сместио га у један од својих станова у Београду. Током другог светског рата све време је, успешно, утицао на Немце како би се заштитиле српске светиње на Косову и Метохији. Због неизмерних заслуга које је имао за Хиландар, једина је световна личност сахрањена на монашком гробљу Хиландара. Рош је Кракова тог јутра унезверено упитао зашто му ни-

¹¹⁹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 165.

када није рекао да је Јеврејин? Објаснио је да му је др Харалд Турнер указао да постоји налог Гестапоа за Краковљево хапшење¹²⁰.

Краков се присетио оне полемике с Радићем из 1926. године, када је овај извалио новинарима да нашу спољну политику воде „сами Јевреји”, Нинчић, Кумануди, Краков. Што су потом преузели најразличитији усташки, мађарски, пробугарски листови. А један од њих, „Независима Македонија” орган ВМРО, однекуд је измислио и наводно презиме Кракауер. Немцима су потом предочени, захваљујући Рошу, одговарајући документи, релевантна пољска литература, хералдичке мапе и слично, а објашњен је и почетак те заблуде. Доцније, Краков ипак дознаје да је Гестапо из наше државне архиве тражио досије Сигисмунда Кракова. Тек тада је сазнао да је његов отац у Србији прешао у протестантизам, напустивши римокатолицизам, како би могао поново да се ожени.

Краков је одбио ујаков предлог, одмах после формирања владе, да води одељење за информације и пропаганду при Недићевом кабинету. Ту позицију заузимао је Ђорђе Перић. Претходно, крајем јула, одбацио је и захтев Драгог Стојадиновића да наследи Предрага Милојевића на месту главног уредника Новог времена.

Свега десетак дана потом ствар се поновила у битно незгоднијем облику. Опет се једног јутра појавио Ђорђе Рош, сав смркнут¹²¹. Гестапо је упутио нови налог за хапшење Станислава Кракова. Оптуживан је по три основа: Да је био дугогодишњи дописник новинске агенције Сид-Ест, чије је средиште било смештено у Паризу, али коју су, по немачком тумачењу, финансирали Совјети. Те да је тим путем радио на антинемачкој пропаганди. Потом, да је као власник и директор дневног листа „Телеграм” радио с Пољцима и француском обавештајном службом, те нападао Немачку у свом листу. Трећа оптужба Гестапоа била је да је, као директор Радио Београда, емитовао изразито шовинистичке српске емисије, чиме је поред другог, припремао атмосферу за 27. март, односно пуч.

Краков се, забринут, присетио, да су већ „Општинске новине”, током маја објавиле да је Радио Београд припремао климу за мартовски пуч. Ствар је била озбиљна и, што је најгоре, реално је његов лист „Телеграм” био уређиван противно немачким интересима, а с отвореним симпатијама за нападнуту Пољску, као и Француску. Олакшавајућа

¹²⁰ Исто, стр. 220–222.

¹²¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд Исто, стр. 230–232.

околност била је да је комплет објављених бројева листа, вероватно једини постојећи, изгорео током пожара у Народној библиотеци.

Немцима је предочено да су оптужбе лажне, плод денунцијације, као и претходне, а однекуд се присетио да је лист Великонемачког радија (Großdeutscher Rundfunk) новембра 1940. похвалио Радио Београд, пошто је доласком Кракова, како је речено, престала дотадашња прокомунистичка линија те радио станице¹²². Ово му је ишло у прилог, а оптужба за дописнички рад у агенцији Сид-Ест је такође била релно неоснована. После дугачког саслушавања, неупоредиво непријатнијег него прошли пут, десетак дана раније, из Управног штаба је изашао савим утучен. Када је одмах потом дошао у Недићев кабинет предочивши му да долази „по хитној ствари (...) која је угрожавала моју слободу и можда и мој живот”, сагласили су се да је јасно да је приморан да се активира, и тако је почео да уређује „Обнову”.

Недић му је тада разјаснио да је Немцима сумњив, јер се држи по страни. Те да је њему, то јест министру председнику неопходно потребно да има један лист у којем ће бити у прилици да потпуно поверљиво пушта одабране информације. Тако се Краков потом нашао на челу „Обнове”. Идеја је била да се преувеличавају акције Недићеве владе против побуњеника на терену, како би се Немцима давао утисак да се предузимају жестоке ефикасне мере. Недић није притом заборавио да напомене да у дотадашњег уредника „Обнове” Бату Стојимировића није имао поверења.

И формално, почев од 1. новембра 1941. године, у складу с Недићевом жељом, Станислав Краков био је уредник дневног листа „Обнова”. Директор листа тада је још увек био Владислав Рибникар¹²³. „Обнова” је почела да излази 6. јула 1941. године, а последњи 986. број, изашао је 5. октобра 1944. године. Директор је био Владислав Рибникар, а доцније Јован Тановић. Главни уредник, почев од броја 98, 1941. године, био је Станислав Краков. А од броја 520, 1943. године, главни уредник био је Ратко Живадиновић.

Краков је долазак на место уредника листа „Обнова” описао на следећи начин: „Ступајући, под притиском два налога Гестапоа за моје хапшење, и по савету мог ујака у 'Обнову', мислио сам да ћу бар са те стране остати мало миран”¹²⁴. Била је то међутим заблуда.

¹²² Исто, стр. 232.

¹²³ Исто, стр. 254.

¹²⁴ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд Исто, стр. 258.

У Србији је трајала побуна, устанак. Немачке одмазде биле су управо ужасно бруталне, велики део земље, чак и у том остатку остатака Србије, био је у пламену, разорен, уништен. Немачки окупатор је стрељао, спроводећи одмазде, сасвим слепо, пратећи само сопствену статистику. Посвуда су била масовна стратишта, у Шапцу, Краљеву, Крагујевцу... Смиривање земље било је животно питање Срба, посебно обустављање казних експедиција. Недић се на крају и прихватио да образује владу, на самом крају августа те 1941, тек пошто су му немачки окупатори предочили да ће Србија бити подељена између околних земаља, па да ће они смирити ситуацију, пошто Немци морају бити ангажовани другде. Усташе су већ биле ангажоване током трагичних догађаја у Шапцу и Мачви. Била је то „кап која је прелила чашу” што се Недића тиче. Како је то Краков описао деценијама потом, Србија је била „жртвована земља, од које је највећи део био претворен у људску кланицу, на којој је сваки члан српског народа чекао свој ред на погубљење”¹²⁵.

Што се новина тиче, ствар је функционисала тако што је свакодневно одржавана конференција за штампу у немачком Управном штабу. Тамо су добијане директиве шта се мора, и на који начин, без изузетка, појавити у штампи. Немци су одређивали и наслов, и димензије текстова, и позицију у листу, односно где се мора наћи оно што њих занима. Ту никакве измене од стране редакција нису биле допуштене¹²⁶.

Негде на самом крају новембра Краков је поново био на ивици да буде ухапшен од Гестапоа. Грешком су приликом слагања листа, ако не саботажом, биле замењене две фотографије. Испало је да је испод наслова *Дело немачке војске*, објављена фотографија побијених Срба. Овај је требало да буде објављен изнад фотографије на којој се налазио неки објект који је немачка војска обновила¹²⁷. Војни цензор капетан Тангл био је бесан, а Гестапо је одмах реаговао. Избезумљени Краков молио је за помоћ уредника „Новог Времена” др Милоша Младеновића, који је цензора Тангла познавао из предратног периода. И овај му је некако спасао главу.

Негде крајем 1941. Обнова је пресељена из полуразорене зграде предратне „Политике” у палату листа „Време”, тада „Ново време”, у Дечанској улици. Дневни лист „Ново време” појавио се у петак 16.

¹²⁵ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 6.

¹²⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 290.

¹²⁷ Исто, стр. 290–291.

маја 1941. Последњи, 1066. број изашао је у четвртак 5. октобра 1944. Извесно време, од броја 923, 1944, излазио је под насловом „Ново време – Обнова”, да би убрзо с бројем 932 био враћен првобитни назив „Ново време”. Главни уредник, од броја 576, био је Станислав Краков, а почев од броја 923. 1944. године, као главни уредници навођени су Краков и Ратко Живадиновић, да би од броја 932. главни уредник био само Станислав Краков.

Првих јулских дана 1942. Краков се поново нашао у немогућој ситуацији. Породица Краков поседовала је плац на падини ка Лисичијем потоку, дар њиховог кума кћерки, Милици Краков. Пошто је то земљиште стајало неискоришћено, због опште немаштине у храни, пролећа 1942. они су ту направили башту, засадивши поврће и кукуруз. Почетком јула 1942. приликом једног обиласка баште, испоставило се да се неко распитује за земљу „неке госпође Иванић-Краков”. Показало се да заинтересовани ради за Управу за јеврејска имања и да има налог да њихову башту конфискује, по налогу Гестапоа, „пошто је власница Јеврејка”¹²⁸. Спасле су их интервенције Недића и Драгог Јовановића, и разуме се веродостојна документа. Драги Јовановић му је ову ситуацију разјаснио тумачењем: „(...) овим Немцима је довољно да им било какав њихов повереник, а који је комуниста, или да усташки представник код немачког командујућег генерала у Београду или можда чак и неки ваш новинарски колега нешто шушне да сте ви или ваша супруга Јевреји, па да одмах наређују, не проверавајући то злонамерно обавештење”¹²⁹.

Три месеца потом, једна слична подметачина поново је довела да Гестапо изда налог о хапшењу Кракова, првих дана октобра 1942. И тада га је спасао цензор Тангл, буквално га извукавши из канци политичке полиције. Гестапо је тада прво ухапсио Јована Тановића директора „Обнове”, а Краков је задржан у Ратничком дому, где је био смештен Гестапо, осам сати. Повод је био избацивање, од стране Кракова, једног текста увршћеног за објављивање без његовог знања. Његовом сараднику Гестапо је доставио готов чланак, насловљен: *Као сунце сија Израел међу народима*. Била је то денуцијација против неколицине новинара предратних сарадника „Седме силе”, највише против Миће Димитријевића. Текст је био тако срочен да је деловало као да је „Седма сила” била некакво упориште комунистичке пропа-

¹²⁸ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 376–378.

¹²⁹ Исто, стр. 378.

ганде. Оптуживани су не само Мића Димитријевић, него мање-више и сви други који су писали за „Седму силу”¹³⁰. Краков је, уосталом, за ову едицију која је до априла 1941. објавила 64 публикације, и сам писао. Године 1940. објавио је, непотписано, публикације *Борна кола*, *оклопљене дивизије*, и *Рат у ваздуху*, исте године.

Иследник Гестапоа те ноћи, инсистирао је на питању: „Како се усудио да спречи објављивање текста за који је Гестапо наредио да буде објављен?” Краков је некако успео да објасни да је садржина текста лаж и подметање. Да је очигледно у питању лични обрачун. А да он није био упућен да постоји такав налог, као и да у писменом наређењу из Управног штаба, који је добијао свакодневно, такав налог није постојао. Сетио се тада да се позове на интервју који му је 1932. дао Гебелс, као новинару листа „Време” који је пратио председничке изборе у Немачкој, пошто је овај тада однекуд наглашавао да је „истина најбоља пропаганда”. Коначно, ноћу после осам сати чекања и саслушавања, пуштен је из здања Гестапоа. Али му је наглашено да текст мора бити објављен. Најважније, капетан Тангл га је потом накнадно покрио, пошто је тај текст, као цензор, забранио, ударивши, тада магични зелени печат, преко њега.

Уредник „Новог Времена” др Милош Младеновић и његов фоторепортер Светозар Грдијан, у сличној ситуацији били су лошије среће, и поред Младеновићевих добрих веза с Немцима. Доспели су пред немачки ратни суд, пошто се у неком новинском тексту, на фотографији, у позадини, видела слика Краља Петра II. Ствар је ипак у крајњем прошла релативно благо пошто никада није формално постојао акт којим је забрањивано објављивање слике Краља. Грдијан је зато стрељан по ослобођењу.

Фебруара 1944. Гестапо је поново ухапсио Кракова. Овога пута ствар је била још озбиљнија. Приведен је негде у поноћним сатима, вођен, све време с упереним оружјем, прво у централу у Ратнички дом, а потом у затвор Гестапоа у Краља Александра бр. 5. (зграда посланства Чешке). Нејасан је повод овог, најозбиљнијег, Краковљевог хапшења. Веровао је, на основу потоњих сазнања, да је ова ситуација била последица подметања од стране некаквог, по његовим речима, инфилтрираног комунисте¹³¹.

¹³⁰ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 292–293; *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 424–430.

¹³¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 427, 461.

Уопште узев, утисак је да је Краков током окупације нерадо писао. Обављао је функцију уредника, редиговао је и усмеравао текстове према потребама Недићеве владе, неретко с циљем својеврсног скривеног дописивања с окупационим властима. Али иначе, током окупације није више било његове, раније плодне, публицистичке делатности. Објављивао је очигледно колико је морао и уздржано.

Тридесетих, то је такође одредило његову судбину, Краков је, углавном као новинар и пропагандиста, подржао и помогао политички покрет ратног друга и рођака Димитрија Љотића. Њих тројицу, Масаловића, Кракова и Љотића, тада младе официре, на Солунском фронту, њихови претпостављени официри огласили су за „Три мускетара”. Дубоко их је повезивало сасвим изузетно родољубље, беспрекорни, може се рећи аристократски, монархизам, потом и искуство тешке и кржаве заједничке борбе. На крају и величанствена опијеност победом. Остали су заједно занавек. Други светски рат преживео је само Краков. Та опредељена, дубоко свесна укореењеност, која је одређивала Станислава Кракова, и која је отклањала понуде, или могућности, да напусти Отаџбину, одређивала га је и доцније, занавек¹³². Када се коначно, изгнан, сместио у Паризу, отварао је шампањац приликом сваког новогодишњег дочека с надом и нагласком да ће наредну славити у Београду.

Још се по београдским антикваријатима каткада појављују књиге из библиотеке Станислава Кракова. Укусно и непретенциозно израђени екс либрис, с породичним грбом Кракова, несумњиво сведочи о негдашњем њиховом власнику. Осим збирке икона, већином спасених од пропадања, претходно запостављених или одбачених, углавном из Старе и Јужне Србије, временом је обликовао и велике нумизматичке и филателистичке збирке. Према појединим сведочењима, ова потоња била је међу знатнијим колекцијама те врсте уопште. Када је ташта његова Милица Михајловић у јесен 1947. успела да се докопа Париза, потврдила је већ познато. Његова библиотека, збирке филателистичка и нумизматичка, старине, иконе и слике, као и друго покућство, нетрагом су нестали, конфисковани, развучени.

Вољену Србију, напустио је када и други припадници апарата генерала Недића. Било их је, истина, немало који су остали, уверени да нису ништа криви. Међу њима, ретко ко је доживео крај те 1944. године. У Ворарлбергу, на самом западу Аустрије, сместио се накратко с професором Боривојем Јонићем, бившим министром просвете, и

¹³² Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 7, 9.

зубним лекаром Дачом Ковачевићем. И једино је Краков, међу њима, имао снаге да брзо и одлучно реагује када им је предочена опасност. Гонио их је капетан Килибарда. Обојица су ухапшени и осуђени, Јонић на смрт. По Краковљевом сећању никако му није успевало да им објасни да им прети опасност, тврдили су, несумњиво и веровали, да ништа нису криви.

Далеко од вољене Отаџбине, која је била смисао његовог живота, а која га је на крају прогонила попут звери, Краков је године и године провео сасвим скрајнуто, у беди. Бежао је по алпским забитима последњим атомима снаге, преко планинских врхова, глечера, ледених река како би приметну траг полицијским псима. У више наврата практично ухаћен, спасао се одлучношћу и храброшћу прекаљеног ратника¹³³. Потом, живео је под лажним именом, као човек без идентитета, прошлости, Отаџбине.

Како би сам Краков рекао, говорећи о народу којем је припадао „усред једне херојске симфоније подвига и страдања”, и о себи „Судбина ми је била дуго изванредно наклоњена, а потом, као и скоро свим мојим сународницима, постала је врло свирепа” (...) „Два места су ми, у мојој земљи, уз фанfare, под заставама и цвећем, предале диплому свога почасног грађанина, а једно чак дало моје име једној својој главној улици, док сам се, коју годину касније, морао да скривам по неприступачним планинским свратиштима под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу”¹³⁴.

Он, добитник осамнаест одликовања, поседник највећег приватног музеја у својој земљи, био је приморан да прикупља добровољне прилоге, како би сахранио „ону особу која је била саставни и најбољи део мог живота”...

Постао је, као уосталом и читав његов народ, ходајућа трагедија, како се сам изразио, сувишни човек „из двадесетпетог часа”, по речи-ма Виргила Георгијуа¹³⁵. И није имао дилему, читаву античку трагедију његовог народа, произвео је Запад, и нико други, поквареношћу, демонским користољубљем, тоталним недостатком осећаја за патње и муку коју причињава другима, бахатошћу, па и непознавањем прилика, незнањем.

¹³³ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 354, 364–378.

¹³⁴ Исто, стр. 12.

¹³⁵ Constantin Virgil Gheorghiu (1916–1992), румунски литерата, политички емигрант, свештеник.

И коначно, он коме је писање било призив, страст, вероватно и смирење, одлучио се да прибележи кључне моменте величанствене и трагичне животне приче чији је актер био. Испоставило се, био је то својеврсни ламент над изгубљеном Отаџбином. Тако су настала његова недовршена сећања, објављена под насловом *Живот човека на Балкану*, и књиге о приликама у којима се нашао током Другог светског рата, он и његова земља, *Генерал Милан Недић I и II*. Оба дела остала су недовршена. Под његовим надзором објављен је први том књиге *Генерал Милан Недић*, 1963. године. У уводу за други том, објављен 1968. он каже да га је тешка болест омела у раду. У више наврата најављени трећи наставак није стигао да обликује. Постхумно, деценијама доцније 1997. објављена су и његова такође делимична сећања *Живот човека на Балкану*, његово коначно сведочанство.

Настојао је да отргне од неумитног заборавља хероје и мученике које је његов народ изродио. Његова завршна дела јасно указују, у њима, то је најочигледније, Станислав Краков стицајем трагичних околности постао је некакав својеврсни српски Плутарх. Притом, потпуно неуобичајено за наше прилике, и поред јасне идејне опредељености насупрот поратном поретку у Југославији, Краков недвосмислено исказује поштовање и за партизанску борбу. Диви се несумњивим примерима херојства и на тој страни, и нема дилему да је међу њима постојало уверење да чине најбоље за свој народ и своју земљу¹³⁶.

Прилике у којима се налазио, како иначе бива, одредиле су његову трагичну судбину. Херој ратова 1912–18. постао је, у Другом светском рату, сарадник окупатора. Био је жртва сплета околности, „терора историје”, како би рекао Мирча Елијаде, али, сасвим извесно и сопствених, чврстих, политичких уверења. Он, који је увек наглашавао да ће следеће године славити у слободној Отаџбини, који је још на Солунском фронту понуду да се, озбиљно повређен, опоравља у иностранству, одбацио речима: „Онде где ја желим да се вратим, то је у моју земљу”, Србију никада више није видео¹³⁷. Овај свет напустио је 15. децембра 1968. у Сан Жилијену, Француска, на самом ободу Женева.

Милан Богдановић пишући критику Краковљевих романа о Првом светском рату (*Кроз буру*, *Крила*), поредећи његово писање с другим писцима рата, нагласио је кључну одредницу Краковљевог дела – истинитост. Одрастао у рату, како рече Растко Петровић, и остарио у

¹³⁶ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић II*, Нова Искра, Београд 1995, стр. 8, 262.

¹³⁷ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 191.

рату, као да није признавао пораз. Станислав Краков први је приметио, Наше последње победе¹³⁸, обелодањене далеке 1928, садрже ту мисао, да реч – капитулација – не постоји у српском језику. Како је речено, за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти, нема пораза. Постоје само сеобе.

Његова дела, сасвим извесно сам врх ратне прозе код Срба, сведочанства с прве линије фронта, отворена, борбена, брутална а опет оптимистична, неретко се коментаришу као антиратна литература. Није потребно много мудрости за оваква тумачења. Сваки реалистичан ратни роман је антиратни. Али, Краков, то треба нагласити, не преспитује своје присуство у униформи и на фронту. Иако помиње да је било и таквих гласова, каткад. Он је дубоко уверени ратник, свестан циља и смисла борбе. Он слави херојство. Отаџбина, то увек ваља поновити, код Кракова је обавезно писана великим словом. У најтежим часовим скривања по алпским врлетима Воралберга, у грозничавом бегу од потера, у часовима највећег очаја, шапутао је, самом себи, Дучићеву Ave Serbia...¹³⁹

Небојша Берез

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Милан Јовановић Стоимировић, Дневник 1936–1941, Матица српска, Нови Сад 2000.

Станислав Краков, Кроз Јужну Србију, Време, Београд 1926.

Станислав Краков, Наше последње победе, Време, Београд 1928.
(репринт: Слободна књига, Београд 1999.)

Станислав Краков, Пламен четништва, Време, Београд 1930.

Станислав Краков, Престолонаследник Петар, Југословенска земља, Београд 1933.

Станислав Краков, Крила, Филип Вишњић, Београд 1991.

Станислав Краков, Црвени Пјеро, Филип Вишњић, Београд 1992.

Станислав Краков, Кроз буру, Филип Вишњић, Београд 1994.

¹³⁸ Станислав Краков, *Наше последње победе*, Слободна књига, Београд 1999, X.

¹³⁹ Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997, стр. 374.

- Станислав Краков, *Генерал Милан Недић I–II*, Нова Искра, Београд 1995.
- Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Наш дом, Београд 1997.
- Станислав Краков, *За част отаџбине & Пожар на Балкану*, Народна књига / Алфа, Београд 2000.
- Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931.
- Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд 2011.
- Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, Библиографски завод, Загреб, 1927.
- Ко је ко у Југославији*, Југословенски годишњак-Нова Европа, Београд–Загреб 1928.
- Свезнање*, Народно дело, Београд 1937.
- Српски биографски речник*, књ. V, Матица српска, Нови Сад 2011.
- Време*, дневни лист, Београд 1921–1941.
- Српски књижевни гласник*, Београд 1920–1941. (нова серија)

Кључне речи: Станислав Краков, Први светски рат, новинарство, окупација, колаборација, емиграција

Nebojša Berec

FOLLOWING IN STANISLAW KRAKÓW'S FOOTSTEPS

The key goal of this paper is the reconstruction of Stanislav Krakov's (1895–1968) biography, Serbian literate, prominent interwar journalist, war hero and finally an emigrant publicist. The paper basis are personal testimonies, biographical notes, archive material from the Stanislav Krakov Collection which is kept in the Archives of Yugoslavia, as well as documents from the National Library of Serbia and the Yugoslav Cinematheque, periodicals and contemporary newspapers, as well as the testimony of Krakov's contemporaries.